

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.18>

УДК 342.3

ВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО СТАТУСУ ЗАКАРПАТТЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДИПЛОМАТИЧНІ, ПРАВОВІ, ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ

Панов А. В.,

*кандидат історичних наук, доктор філософії,
завідувач кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

Панов А. В. Визначення майбутнього статусу Закарпаття після Першої світової війни: дипломатичні, правові, історичні аспекти.

Здійснена спроба розглянути особливості дипломатичних, правових та історичні аспекти визначення майбутнього статусу Закарпаття після Першої світової війни. Вказується, для багатьох народів Австро-Угорської імперії Перша світова війна, в яку вони були втягнуті проти своєї волі, дала можливість кардинальних змін в їх подальшому розвитку, в тому числі – можливість отримати свободу. Встановлено, низький рівень культури, малочисельність власної інтелігенції, міжконфесійні непорозуміння та конфлікти, відсутність власної літературної мови давали можливість угорській владі маніпулювати у своїх цілях місцевим русинським населенням.

Зазначається, на початку ХХ ст., до Першої світової війни та під час неї русинські політики не виробили конкретної концепції державно-правового статусу Закарпаття. Властивим для політико-правової думки того часу було намагання покращити своє культурне та матеріальне становище шляхом надання культурної та церковної автономії, яка мала бути утворена в рамках Угорщини. Русинська політична еліта навіть під час війни чітко не сформулювала вимоги до угорського уряду по зміні становища власного народу.

Аналіз праць вчених, зроблений у дослідженні, дав можливість зробити висновок про те, що хоча рух за злуку з Україною в цей час був масовим, все ж він не міг бути одностайним. Доказами на користь такого висновку є не лише згадані причини й особливості суспільно-політичного життя краю, але й факт, що досить швидко, підтримуючи позицію Ужгородської і Пряшівської Рад про входження до складу Чехословаччини, переорієнтувались всі інші ради, які діяли на Закарпатті. Крім цього, з окупацією України більшовицькою Росією в 1919 р. була втрачена можливість на злуку з соборною Українською державою. У такій ситуації, єдиним можливим шляхом забезпечення подальшого прогресивного розвитку Закарпаття було включення його до складу демократичної Чехословацької республіки.

Ключові слова: статус Закарпаття, Перша світова війна, Австро-Угорська імперія, Чехословаччина.

Panov A. V. Determining the future status of Transcarpathia after the First World War: diplomatic, legal, historical aspects.

An attempt is made to consider the peculiarities of diplomatic, legal and historical aspects of determining the future status of Transcarpathia after the First World War. It is pointed out that for many peoples of the Austro-Hungarian Empire, the First World War, in which they were involved against their will, gave the opportunity for radical changes in their further development, including the opportunity to gain freedom. It was established that the low level of culture, the small number of its own intelligentsia, interfaith misunderstandings and conflicts, the lack of its own literary language allowed the Hungarian authorities to manipulate the local Ruthenian population for their own purposes.

It is noted that in the early twentieth century, before and during the First World War, Ruthenian politicians did not develop a specific concept of state and legal status of Transcarpathia. Inherent in the political and legal thought of the time was the attempt to improve their cultural and material position by granting cultural and ec-

clesiastical autonomy, which was to be established within Hungary. Even during the war, the Ruthenian political elite did not clearly articulate demands to the Hungarian government to change the position of its own people.

The analysis of the works of scientists made in the study made it possible to conclude that although the movement for reunification with Ukraine at this time was massive, it could not be unanimous. Evidence in favor of this conclusion is not only the mentioned reasons and features of socio-political life of the region, but also the fact that soon, supporting the position of Uzhgorod and Presov Soviets on joining Czechoslovakia, reoriented all other councils operating in Transcarpathia. In addition, with the occupation of Ukraine by Bolshevik Russia in 1919, the opportunity to unite with the conciliar Ukrainian state was lost. In this situation, the only possible way to ensure the further progressive development of Transcarpathia was to include it in the democratic Czechoslovak Republic.

Key words: status of Transcarpathia, World War I, Austro-Hungarian Empire, Czechoslovakia.

Актуальність теми дослідження. “Матір’ю катастроф ХХ століття” називають небезпідставно Першу світову війну, вірно відзначає Т.Горбань. Вона явила собою глибоку цивілізаційну кризу, поклала початок розгортанню суспільної драми тривалістю майже в століття. Війна стала не тільки закономірним наслідком загострення суперечностей між європейськими державами, а й проявом їх внутрішньої кризи, у сфері міжнаціональних відносин зокрема. Гасла самовизначення народів у роки війни набули не просто популярності, а й відповідної конкретики, коли стало очевидним, що національно-визвольні рухи є силою, на яку мусять зважати поліетнічні держави [9, с. 55].

Свій внесок у вивчення державотворчих процесів на Закарпатті зробили О.Пагір’я та А.Кентія. Цю проблематику досліджували відомі історики-науковці М.Токар, В.Басараб, З. Книш, В.Косик, П. Мірчук, М.Могорита, М.Плав’юк, М.Посівничий, Ю. Химинець та багато інших. На цій науковій ниві працювали або продовжують працювати такі дослідники як: В.Білоцерківський, Ю.Бисага, М. Болдичар, М. Громовчук, М.Дзидз, М. Держалюк, П. Захарченко, В. Кульчицький, В.Лемак, М. Палінчак, В. Пупена, О.Підлужський, І.Терлюк, М.Тиводар, В. Тимчак, Б.Тищик та інші.

Вклад матеріалу дослідження. Для багатьох народів Австро-Угорської імперії Перша світова війна, в яку вони були втягнуті проти своєї волі, дала можливість кардинальних змін в їх подальшому розвитку, в тому числі – можливість отримати свободу. До таких народів слід віднести і русинів, які проживали в угорській частині імперії. Кількість русинського населення, яке населяло в ХІХ ст. Австро-Угорщину, встановити з достовірною точністю є малореальним: розбіжності між цифрами у різних авторів суттєві – від 350 до 700 тисяч.

Угорські русини та українці жили концентровано в північно-східній частині королівства Угорщина: в комітатах Мароморош (46,7 %), Берег (48,2 %), Уточа (40,5 %), Унг (38,2 %) [8, с. 39].

Русини та українці відносились до найбідніших верств населення держави, з низьким рівнем життя, слабо розвинутим господарством, в якому домінувало сільське господарство. На початку ХХ ст. 89,6 % населення було зайнято в сфері сільського господарства та всього 3,4 % – в сфері промисловості [8, с. 39].

Негативним фактором, який впливав на розвиток русинського населення Закарпаття, був відносно високий ступінь неписьменності. Так, в першій половині ХХ ст. близько 41 % чоловіків та 45 % жінок були неписьменними [8, с. 39]. Такий стан був наслідком культурно-освітньої політики, яка впродовж століть проводилась урядом Угорщини.

Низький рівень культури, малочисельність власної інтелігенції, міжконфесійні непорозуміння та конфлікти, відсутність власної літературної мови давали можливість угорській владі маніпулювати у своїх цілях місцевим русинським населенням.

Важке матеріальне та духовне становище русинів викликало велику хвилю еміграції населення у високорозвинуті держави, насамперед у США. У період з кінця ХІХ ст. – поч. ХХ ст. з північно-східних комітатів Угорщини імігрувало близько 150 000 чоловік, що складало майже третину русинського народу [1, с. 58].

Угорська влада вважала “емігрантський фактор” небезпечним для іміджу власної держави на міжнародній арені, оскільки він міг “порушити створений образ демократичної Угорщини” [8, с. 40]. Виходячи з цього, угорська влада намагалася і далі контролювати (передусім через церкву) русинів, які знаходились в еміграції. Економічна криза, яка виникла на початку ХХ століття та могла викликати повернення в Угорщину багатьох емігрантів, викликала посилення пильності уряду щодо акцій визвольного руху слов’янського населення цієї держави.

Такою була ситуація на Закарпатті перед Першою світовою війною та під час неї.

3 листопада 1918 р. Австро-Угорщина, до складу якої на той час входило Закарпаття, капітулювала перед військами Антанти. Австро-Угорська імперія фактично розпалася; постало питання про подальшу долю народів, які на той період населяли її територію. Природно, що не оминуло це питання і Закарпаття. Більшість народів тогочасної імперії поставили питання про свою державність. Так, 14 листопада 1918 р. Тимчасове Національне Зібрання в Празі проголосило створення Чехословацької республіки, 16 листопада було проголошено створення Угорщини, 1 грудня – королівства Сербів, Хорватів, Словенців.

Незважаючи на відносно низьку активність місцевого населення, у визначенні подальшого статусу краю та належності його до будь-якої з сусідніх держав, протягом недовгого проміжку часу – з кінця 1918 р. і в першій половині 1919 р. – відбулося декілька важливих подій у суспільно-політичному житті краю. Так, 25 грудня 1918 р. парламент Угорщини, до складу якої входило на той час Закарпаття, видав закон № 10, яким утворював на частині території сучасного Закарпаття автономну Руську Країну, з центром у місті Мукачево [5, с. 225-227]. У цей самий період спостерігаємо таке цікаве явище, як утворення Гуцульської республіки в с. Ясіня [2, с. 11], а також процес формування п'яти Народних Рад. 21 січня 1919 р. відбулися Хустські збори, які ухвалили з'єднати комітати Мараморощ, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна, які знаходились на території Східної Словаччини та Закарпаття з Соборною Україною, “просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішнє становище угорських Русинів” [5, с. 224].

До Закарпаття підвищений інтерес проявляли сусідні держави: Угорщина, Чехословаччина, Польща, Румунія, а також Україна.

У ситуації, що склалася, у Закарпаття були три об'єктивно альтернативні шляхи подальшого розвитку:

Бути включеним до складу будь-якої із п'яти сусідніх держав (Угорщини, Чехословаччини, Румунії, Польщі, України). Причому, відносно останнього варіанту виникало резонне запитання: “А до якої саме України?” Адже, як відомо, на той момент існувало декілька державних утворень, які в своїй назві відображали слово “Україна”.

Бути поділеними між чотирма державами (Угорщиною, Чехословаччиною, Польщею, Румунією).
Утворення самостійної держави.

Необхідно зазначити, що на початку ХХ ст., до Першої світової війни та під час неї русинські політики не виробили конкретної концепції державно-правового статусу Закарпаття. Властивим для політико-правової думки того часу було намагання покращити своє культурне та матеріальне становище шляхом надання культурної та церковної автономії, яка мала бути утворена в рамках Угорщини. Русинська політична еліта навіть під час війни чітко не сформулювала вимоги до угорського уряду по зміні становища власного народу. Намагання застосувати право на самовизначення націй і народів вперше в угорському парламенті висловив словацький депутат Фердіш Юріга, який 19 жовтня 1918 року в своїй доповіді заявив, що угорський народ немає жодного права управляти словацьким народом [7, с. 97-98]. Крім того, він додав, що словацький народ бажає надання права на самовизначення всім слов'янським народам Угорщини, в т.ч. і русинам. Уряд Угорщини висловився різко проти таких намагань слов'янських народів. Виняток становила лише ліберальна партія на чолі з Карольї, яка залишаючись на позиції збереження територіальної цілості Угорщини, виступала за надання більш широких прав національним меншинам [8, с. 42].

Перед кінцем Першої світової війни представники русинської інтелігенції виробили декілька концепцій подальшого розвитку краю: 1) Закарпаття – автономія в складі Угорщини; 2) Закарпаття – незалежна держава; 3) Закарпаття – частина об'єднаної України; 4) Закарпаття – частина Росії; 5) Закарпаття – автономія в складі Чехословаччини.

Особливістю згаданих концепцій було те, що вони не відображали волі всього населення, яке в більшості не турбувалося проблемами статусу краю та питанням його належності до будь-якої з сусідніх держав, а виражалися представниками інтелігенції різних течій.

Після розпаду Австро-Угорщини та утворення Угорської республіки, уряд новоствореної держави розпочав кампанію за збереження територіальної цілості Угорщини в довоєнних кордонах. Угорська влада, керована М. Карольї, активно пропагувала ідею перетворення Угорщини шляхом демократизації і федералізації на “нову Швейцарію”. Керівництво нової держави зверталось до лідерів неугорських народів з проханням не руйнувати тисячолітню державу та допомагати в її перебудові

на нову федеративну державу. Подібні заяви знайшли підтримку і серед русинської політичної еліти. Плани по перебудові держави здавались реальними та здатними швидко покращити становище русинського населення.

5 листопада 1918 року в Ужгороді відбулися збори місцевої інтелігенції, на яких було вирішено скликати народне зібрання. 9 листопада таке зібрання було скликано і на ньому була утворена Угро-руська народна рада, головою якої був обраний С. Сабо, а секретарем – А. Волошин [1, с. 51]. На зборах було прийнято меморандум, в якому було зазначено, що необхідно зберегти територіальну цілісність Угорщини, а також було висловлено бажання, щоб Русинам були надані такі ж самі права, які будуть надані іншим народам Угорщини. Крім цього, була висловлена вимога про надання автономії в справах управління греко-католицькою церквою, утворення кафедри руської (русинської) мови в Будапештському університеті та проведення господарської реформи. Після цієї події С.Сабо, як голова Ради, провів серію переговорів з керівниками угорського уряду, результатом яких була обіцянка з боку уряду дотримати всіх вимог угорських русинів.

Угорська влада, яка тримала ініціативу русинів під контролем, вирішила утворити Руську народну раду в Будапешті та доручила Оресту Сабо підготувати проект автономії Руської Країни. 10 грудня 1918 року О. Сабо скликав народне зібрання Угорських Русинів на якому, згідно з планами уряду, повинні були бути присутні лише ті представники інтелігенції, які лояльно налаштовані по відношенню до угорської влади. Тим не менше, на цьому форумі були присутні і такі делегати, які висловилися проти залишення Закарпаття у складі Угорщини та вимагали, спираючись на право народів на самовизначення, приєднання його до України. Незважаючи на це, президія зібрання підготувала проект рішення, в якому йшлося про те, що угро-руський народ залишиться вірним своїм тисячолітнім традиціям і Вітчизні та бажає забезпечення автономії у внутрішніх справах. Такий проект був відхилений зібранням і було вирішено скликати 21 січня 1919 року народне зібрання вдруге, але не на угорській території, а на Закарпатті.

Розгортання подій в такому напрямку прискорило надання урядом Угорщини автономії Закарпаттю. Законом № 10 від 21.12.1918 р. була утворена автономна Руська Країна. У даному законі зазначалось, що «Руській Нації, що живе в рамках Мадярщини, належить повне право на самовизначення в ділянках внутрішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови...» [5, с. 225]. Закон передбачав, що з частин комітетів Унг, Берег, Угоча і Мароморош, що заселені Русинами, утворюється автономна політико-правова територія під назвою Руська Країна. Питання кордонів руської Країни, а також правового становища Русинів, які проживають на території комітетів Сепеш, Шарош, Земплин, Абауй-Торна, повинні бути вирішені міжнародною мирною конференцією. Руська Країна самостійно управляє всіма справами, окрім закордонної політики, військових справ, фінансів, громадянства, кримінального та цивільного права, господарської та соціальної політики.

Останні відносяться до компетенції центральних органів законодавчої та виконавчої влади. Для ведення автономних справ утворюються власні органи влади: Руський Народний Сойм, Міністерство для Руської Країни, Державне Намісництво Руської Країни. Найвищим органом законодавчої влади у всіх автономних справах є Руський Народний Сойм, а в справах, які є спільними з Угорщиною – Парламент Угорщини, в якому русинське населення представлене своїми депутатами. Найвищим органом виконавчої влади виступає Міністерство для Руської Країни, яке очолюється міністром, що є членом Уряду Угорщини. Крім цього, діє Намісництво Руської Країни, яке безпосередньо здійснює виконавчу владу на території автономії та підпорядковане міністру.

Закон про автономію Руської Країни не визначив територію майбутньої автономії, оскільки угорська влада бажала уникнути непорозумінь з іншими неугорськими народами. У даному випадку мова йде про словаків. Згідно з проектами русинських політиків, до складу автономії мали належати крім комітетів Унг, Берег, Угоча, Мароморош, ще й комітати, які знаходились на території Східної Словаччини: Сепеш, Шарош, Земплін, Абауй, в яких проживала невелика кількість русинського населення. Угорська влада не відкидала намагань русинів, однак дипломатично перенесла вирішення цього питання до компетенції мирної конференції. Такий хід уряду був викликаний тим, що в листопаді-грудні 1918 року на території Східної Словаччини виникла Словацька народна республіка, яка тяжіла до Угорщини. Підтримуючи намагання підкарпатських русинів про приєднання до Руської Країни східно-словацьких земель, уряд Угорщини міг суттєво погіршити відносини з Східно-словацькою радою, а звідси – втратити можливість залишити Східну Словаччину в складі Угорщини [8, с. 44].

На початку 1919 року угорська влада ще не втратила надію на залишення Закарпаття в складі Угорщини. Постановою Уряду було призначено д-р. Сабова міністром для Руської Країни [4, с. 107]. На 4 березня були призначені вибори до автономного Сойму, які були проведені на території, яка не була окупована військами Чехословаччини. Активність населення у виборах була досить низькою: більшість людей взагалі не знало про проведення таких виборів. 5 березня 1919 року було скликано перше засідання автономного Сойму під головуванням губернатора Августина Штефана. На засіданні також був присутній міністр для Руської Країни, який проголосив урядову програму [8, с. 45]. Політична ситуація в Угорщині, яка виникла через скинення уряду Карольї встановлення більшовицького режиму, невизначеність території автономії та її реального статусу, спричинили переорієнтацію Угорської народної ради в Ужгороді з проугорської на чехословацьку.

Серед русинського населення знайшла свою підтримку і концепція утворення самостійної держави, яка на той історичний момент була доволі утопічною. Прикладами такої підтримки можна назвати ініціативу американських русинів та намагання створити Гуцульську республіку в січні 1919 року.

Ідея приєднання Закарпаття до Росії була підтримана Руською народною радою в Пряшеві, яка 21 грудня 1918 року об'єдналась з Радою Лемків, утворивши Карпаторуську народну раду. Однак Пряшівська рада довго не залишалася на позиції злуки з Росією і вже наприкінці 1918 року розглядала можливість включення Закарпаття до складу новоутвореної Чехословаччини. Така зміна орієнтації була викликана тим, що населення Росії хоч і було для русинів братнім слов'янським народом, але тим не менше залишалось далеким "чужим" народом. Невеликий досвід спілкування з росіянами, який русини отримали під час війни, негативно вплинув на ставлення місцевого населення до росіян, оскільки військові цієї держави нерідко грабували та знущалися над місцевим населенням. У плебісциті, який був проведений серед американських русинів лише 10 осіб висловилося за приєднання до Росії [6, с. 63].

Набагато більше прихильників мала ідея приєднання Закарпаття до України, яка почала будівництво суверенної держави з проголошенням Третього та Четвертого Універсалів Центральної Ради. Процес формування суверенної держави прискорило визнання України як незалежної держави Німеччиною та Австро-Угорщиною та підписання з нею мирної угоди. Незважаючи на внутрішні конфлікти, громадянську війну, несприятливе зовнішньополітичне становище, українці не втрачали можливості створити власну незалежну державу. На цю державу орієнтувалась і значна кількість населення Закарпаття, яке етнічно ідентифікувало себе з українською народністю.

8 листопада 1918 року в с. Ясіня пройшов великий мітинг, на якому було підтримано вимогу, сформульовану С. Клочураком, про приєднання Закарпаття до України [2, с. 11]. Подібні вимоги були виголошені на зібранні в Пряшеві в той самий день.

8 листопада 1918 р. в Старій Любовні було скликано зібрання Русинів, в якому взяли участь делегати від русинських сіл комітатів Спіш і Шариш. Зібрання вирішило створити Руську народну раду (Раду Лемків). У той же день Рада прийняла звернення, в якому підкреслювала, що будь-який народ має право на самовизначення та висловила протест проти того, щоб територія, на якій проживає руський народ, була включена до різних державних утворень [2, с. 14-15]. Ініціатива возз'єднання Закарпаття з Україною була висловлена одним з лідерів зібрання – Е. Невицьким.

17 листопада 1918 року була утворена Руська (українська) народна рада в Хусті, яка також висловила за возз'єднання Закарпаття з Україною. Вимога про возз'єднання з Україною була проголошена головою Хустської ради Ю. Брацайком 10 грудня 1918 року на зібранні Русинів у Будапешті [8, с. 47].

Окремою подією, яка засвідчила підтримку великою кількістю населення Закарпаття ідеї приєднання до України слід вважати Хустські збори, які відбулися 21 січня 1919 року [3, с. 44-54].

Не заперечуючи значення з'їзду в Хусті як важливої події на шляху возз'єднання Закарпаття з Україною, необхідно зазначити, що деякі оцінки цієї події слід вважати не зовсім вірними. Перш за все це стосується оцінки з'їзду як всезакарпатського, про що йдеться в першому пункті резолюції, яка викладена в монографії П.Стерча (Карпато-українська держава. – Львів, 1994) та в деяких інших публікаціях.

Такий висновок є не зовсім правомірним, перебільшеним. Нереальність цього висновку викликана тим, що в кінці 1918 – на початку 1919 року на Закарпатті була складна і неоднозначна політична ситуація. Буржуазна Угорщина, за допомогою значних політичних сил Закарпаття, робила все можливе, щоб залишити Закарпаття у своєму складі. Таке рішення було закріплено в Законі від 21.12.1918 р., який проголошував автономну Руську Країну. Ще раніше, 10 грудня 1918 року уряд Угорщини скли-

кав зібрання русинів, метою якого було обговорення майбутньої автономії. Лише незначна частина делегатів, які представляли Мароморошину, довідавшись про мету зборів, покинула їх. Згадані делегати 18 грудня 1918 року утворили в Мароморош-Сигеті Руську Народну Раду Мароморошини, яка прийняла рішення про возз'єднання з Україною та виступили ініціаторами скликання Хустського з'їзду 21 січня 1919 року. У роботі з'їзду в основному брали участь представники Маромороша. Виходячи з цього, називати з'їзд Закарпатським є юридично невірно, оскільки на ньому не були присутні належним чином (підкр. наше – А. П.) обрані представники від усіх територіальних громад Закарпаття. Крім цього, при оцінці з'їзду як всенародного варто пам'ятати, що Закарпаття було на той час багатонаціональним, у ньому поряд з русинами і українцями проживала велика кількість угорців, євреїв, румунів та ін., які навряд чи були зацікавлені в приєднанні Закарпаття до України і, отже, знаючи наперед про рішення, також не були зацікавлені в обранні своїх делегатів на Хустський з'їзд [2, с. 16-19].

Висновки. Проаналізувавши вищенаведені факти потрібно зазначити, що хоча рух за злуку з Україною в цей час був масовим, все ж він не міг бути однотайним. Доказами на користь такого висновку є не лише згадані причини й особливості суспільно-політичного життя краю, але й факт, що досить швидко, підтримуючи позицію Ужгородської і Пряшівської Рад про входження до складу Чехословаччини, переорієнтувались всі інші ради, які діяли на Закарпатті.

Крім цього, з окупацією України більшовицькою Росією в 1919 р. була втрачена можливість на злуку з соборною Українською державою. У такій ситуації, єдиним можливим шляхом забезпечення подальшого прогресивного розвитку Закарпаття було включення його до складу демократичної Чехословацької республіки.

Список використаних джерел:

1. Балагурі Е. А., Гранчак І. М., Ілько В. І. та ін. Нариси історії Закарпаття. 2 т. / Закарпаття. Ужгород, 1995. Т.2. 663 с.
2. Болдичар М. М. Краю мій рідний. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету інформації, 1998. 228 с.
3. Болдичар М. М. Державність на Закарпатті. Правда історії та вигадка фальсифікаторів. Ужгород, 2004. 250 с.
4. Кондратович Иреней. Історія Подкарпатскої Русі для народу. Ужгород: Унію, 1924. 113 с.
5. Стерчо П. Карпато-Українська держава. Львів: За вільну Україну, 1994. 288 с.
6. Kolar Frantisek. Podkarpatska Rus na Parizske mirove konferenci. Cesko-Slovenska historicka rocenka. 1997. С. 61-71
7. Svorc Peter. Zrod republiky.(Dobove dokumenty, spomienky a stanoviska 1914-1918). Kosice. 1991.
8. Svorc Peter. Zaclenenie Podkarpatskej Rusi do CSR. Cesko-Slovenska historicka rocenka. 1997. С. 36-61.
9. Горбань Т. Українці закарпаття в роки першої світової війни: етнополітичні аспекти. *Наукові записки*. Випуск 29. С. 55-67.